

Arcok a tegnaptól

SZÍNHÁZTÖRTÉNETI EMLÉKEZÉSEK

GALSAI PONGRÁC:

A tragikus mosoly

A grimasza is felejthetetlen. A motyogása.

Ahogy fejét félrehajtotta s kicsit rézsút leszegte, mintha a világ minden bűnét magára vállalta volna, és egyszerre akarná bevallani; szemét a félig lehunytt pillák alatt magasba emelte, egy semleges pontra, mivel senkivel sem tanácsos szembenézni, az ilyesmit még dacnak, konoksnak vélhetik; de közben — a behúzott nyak, merev fejtartás árulkodott erről — maga mögé is figyelt, hiszen hátulról is jöhet valami veszély, esetleg orvul hátbatámadják, ki tudja?

S ahogy beszélt! Száját összecücsöritette, mintha cukrot szopogatna, vagy éppen füttyülni akarna. Nyelve hegyével tapogatta a szavakat; dadogott, majd folyékonyan hadarni kezdett. Mindig hadart, hogy — amíg közbe nem szólnak, vagy egyáltalán engedélye van a beszédre — még elmondhassa a mondókáját. A közbeszólást egyképp várni lehetett az illetékestől, aki előtte állt s az illetéktelentől is, aki titkon a háta mögé lopódzott.

Am éppily emlékeztetések a mozdulatai is: egyszer, a második pofontól tartva, karját az arcá elé kapta, de más, hasonló esetre nem emlékszem; keze mindig ugyanazt a rövid utat járta meg, a nadrág-varrástól legfeljebb mellközépig; s a kézfeje is, ha olykor indulatában magasba lendült, félúton megbicsaklott, elernyedt, és már csak egy asztalsarkot vagy szék-támlát keresett, egy biztonságos pontot e szétfolyó és bizonytalan világban.

Ez volt Kabos Gyula. Így él benem.

De így él másokban is, barátaiban, akik közelről ismerték.

Hiszen Kabos Gyula a magánéletben sem tagadta meg a szerepeit.

Nyárspolgár volt ő a művészvilágban; félszeg, főlölesleges gondokon rágódó, kicsinyes. A „jobb félni, mint megjedni”, az „addig nyújtózkodj, amíg a takaród ér”, a „főbb nap mint kolbász” közhelyeit gyakorolta mindig és mindenütt. Székét a vendéglőben sem húzta közel az asztalhoz. Ideges pillanataiban csak a térdén mert dobolni, sosem a terítón. Ha leszállt a sör habja, mire a pincér kihozta, újat kért. S jómódú ember léte, patkó-pénztárcájában mindössze pár pengő és némi aprópénz zörgött.

De a valódi kispolgárt éppen az jellemzi, hogy nem ismeri fel saját kis-

polgári tulajdonságait. Vagy ha rápirítanak, jóvá akarja tenni őket: a fukarságot például a magára erőltetett, verejtékes nagyvonalúsággal. Az igazi fukar akkor leplezi le magát leginkább, amikor — valami erkölcsileg kifizetődő pillanatban — pezsgőt bonttat, ajándékot osztogat. Míg Kabos Gyula *túljátszotta saját kispolgáriságát*, s ezáltal felül is emelkedett rajta.

Kabos az idegen szemével tudta nézni alkatának árnyoldalait; felismerte a félszeg, kicsinyes, rosszmájú ember komikumát; megbotránkozott magán és nevetett; majd a félszégesség oktanalélemmé, a kicsinyességet körömrágó riadalommá, a rosszmájúságot tudatos kárörömmé növelte — egyrészt, hogy az öngúny álcája mögött e hibákat szabadon gyakorolhassa, s másrészt, hogy a végletek abszurdumával minél nevetésesebbé tegye őket. Csak egyre vigyázott: a gyanútlanúság látszatára. Mert a szándék gyanúja csökkenti a komikum hatását. Kabos nem arra ügyel, hogy — magát meghazudtolva — különbnek lássék. Hanem, hogy egyéniségének túljárásában ne vegyenek észre *semmi tudatossgát*.

Kabos Gyula úgy hebegett, mintha a folyamatos beszéd lenne természetellenes. És úgy emelte ki barátai szelencéjéből a „visszajáró” cigarettát, mintha rendesebb dolgot nem is művelhetne ennél.

De a magánember mozdulatai itt már továbblendülnek, a színészi mozgásba.

Szerepeiben is legtöbbször *önmagá karikatúráját* játszotta el.

Kabos 1913-ban került Budapestre — s huszonöt év alatt, a Nemzetit kivéve, a Király Színház-tól a Kristály-palotáig, szinte minden fővárosi színpadon fellépett. A harmincas években pedig a legnépszerűbb magyar filmkomikus volt.

De ha átnézem szerepeinek jegyzékét, elképedek. A darab- és filmcímek mintha rímelnének egymással. Ime: *„Vigyázat, női szakasz”* — *„Mindent a nőért!”*; *„Uraim csak egymás után”* — *„Ürülány szobát keres”;* *„Baj van a szerelemmel”* — *„Szerelemből nőültem”*... Ezek a címek szinte nyelvilag szavatolják saját jelentéktelenségüket.

Játszott, persze, Csehovot is. Egyszer. *Móriczot, Tersánszkyt, Molnár Ferencet, Hunyady Sándort, Jerome K. Jerome-t*: egyszer-egyszer. *Zilahyt* pedig két alkalommal.

Másfélszáz szerep között!

KABOS GYULA (1888—1941)

A kereskedelmi iskola elvégzése után Solymosi Elek magánzsinórájában tanult. Szabadkán játszott először, később Nagyváradon; 1913-ban Budapesten a Király Színház tagja lett. A pályát következő állomásai: Operett Színház, Royal Orfeum, Duna-parti Színház, Andrássy úti Színház, Belvárosi Színház, Vígsház és ismét az Operett Színház. Fővárosi Művész Színház néven próbálta ezt a társulatot újjászervezni, összetartani. A harmincas években inkább szerepekre szerződött, különböző társulatokhoz. 1939-ben Amerikába emigrált a fasizmus elől, ott is halt meg 1941-ben.

Míg a legtöbb darab cím szerzője ma már fel sem rémlik.

Harminchétfilmje sorában is csak néhányat találok (*„Hyppolit”, „a lakáj”, „Meseautó”, „Nászút féláron”*), amelyet filmtörténeti kuriózumként számantarthatunk.

Pedig milyen kitűnő Ványa bácsi lehetett volna!

S milyen félelmetes volt Szemen Juskevics *„Szonkin és a főnyeremény”* című, „csehovi” tragikomédiájában.

Egy zsidó írnot is játszott, akinek nincs semmije: csak öreg anyja s szegény felesége van. Értük öröklődik. Nappal az irodában körmöl, éjszaka otthon túlórázik. Ahhoz sincs ideje, hogy a levest megfújja. Amikor aztán megnyeri a főnyereményt, a bankkókat szétszórja a lakásban — eszt veszti a számára kiráihatlan szerencsétől.

„A színész — írja Kosztolányi —, ki ezt az alakot részletező elemzéssel, mértékes, tragikomikai erővel ábrázolta, nagy művész. Öntudatosan haladt az útján, az utolsó állomásig, a tébolyig, mely alakításának tetőpontja. De ez is csak azért megrázó, mert igaz és így igaz. Kabos Gyula elejétől végig örültet rajzolt. Szonkin valóban az, már az első pillanatban... Aki nek az ily megrázkódtatás elborítja elméjét, azzal nem történik nagyobb szerencsétlenség, minthogy lapangó örülete hirtelenül nyilvánvalóvá válik. Nem győzőm dicsérni a színész lélektani megfigyelését s a finomságot, mellyel ezt fokónként megérezkelte.”

Kabos Gyula éppen az említett alakítás után jegyezte meg: *„Azt hiszem, a színész legnagyobb öröme, ha kiszállhat önmagából, és beleilleszkedhet egy más ember lelki szerkezetébe...”*

De korántsem mindegy, hogy ez a „más ember” kicsoda, milyen a „lelki szerkezet”; s Molière-nek, Goldoninak, Lope de Vegának,

vagy egy harmadrangú darabgyárosnak köszönheti-e létét? Ismerjük a nagy színészek el nem lankadó, emberi moralitásukkal sokszor össze sem férő, közönséges ambícióharcait a külső feladatokért. Hiszen a színész egyénisége a jelentős szerepek próbakövein csiszolódik mind finomabbá és keményebbé: az »önmegtagadás« folyamata — ha nagy célok irányában hat — a magáratalálás örömeit jelenti. S egyúttal az élő hagyományok folytatásának: az elődökhöz való felnövekedés szép küzdelmét is. Aki ma a Tartuffe-öt eljátsza — annak olyan példaképekhez kell mérnie magát, mint Fánysz Lajos, Ödry Árpád, Rátkai Márton...

Kabos Gyulának, noha egész életében vágyott rá, ritkán volt része ilyen igazi, nagy, küzdelmes örömben.

Amikor a Vígszínházhoz került, a színházi konjunktúra és a közlegő gazdasági válság éveit írta: e nagyműtű vállalkozásnak gyakran alkalmazkodnia kellett a legközönségesebb közönségizléshez is. Kabos arra számított, hogy igazi, »vígszínházi« feladatokat kap majd. El is játszotta a »Cseresznyés kert« Lopahinját, majd egy epizódot Móricz Zsigmond »A vadkan«-jában. De régi, Király színházi szerepei — mint beszeszelt, léha kísértetek — sorra utána lopakodtak. Később átszerződött a Fővárosi Operettszínházhoz. S hosszabb-rövidebb megszakításokkal, ott is maradt.

Úgy látszik, nálunk elévülhetetlen szokás, hogy legjobb vígjátékszínészeinket operett- és kabaré-szerep körbe utasítjuk; olyan feladatokat bíznak rájuk, amelyekben a rutinjukat hamarabb begyakorolják, mielőtt képességeik szélső határait megismernék. Ugyanakkor a rájuk termett szerepeket azokra a »nagyszínházi« művészekre bizzuk, akiknek a komikai ábrázolás csak egy — éppúgy rutinból is kirázható — részfeladatot jelent a sok közül. Persze, Kabos Gyula így is, a »névtelen« burleszkekben is megteremtette a maga színészi mesterművét. Tehát elsősorban a magyar színházművészet nyert volna vele, ha klasszikus vígjáték-stílusunkat az ő egyéni találmányai gazdagítják.

Ennek a nagy művésznek két válsztása maradt: hogy tartalmas szerepek híján önmagát játssza meg; s az irreális helyzetekbe legalább reális jellemet teremten.

A kabosi hős: a gyámoltalan, poros

hajú, dadogó kisember évről évre érettebb színeket kapott. Míg tragikomikus jellege mindjobban megtelt társadalomkritikai jelentéssel.

Úgy tűnik fel, mintha Kabos Gyula főszereplőként is mindig epizódszerepet játszott volna. Egy önmagában megérelelt, nagy epizódszerep különböző változatait. Az író bármennyire központba állította is a Kabos-ábrázolta figurát — ez az alak, lelki pozícióját tekintve —, sohasem válhatott igazi főszereplővé.

Kabos Gyula a magatartásával jelezte, hogy hősei csak alkatrezsek egy nagy társadalmi gépezetben. Akármilyen magas pozícióba kerültek, valaki mindig állt fölöttük, akitől függniük kell, ha az illető láthatatlan is: a kis hivatalnok fölött léteztek egy láthatatlan főkönyvelő, a főkönyvelő fölött egy láthatatlan cégvezető, a cégvezető fölött egy láthatatlan vezérigazgató, és így tovább: még a miniszter fölött is van valaki. Ezek a fölöttes személyek — a szövegek szerint — talán nem élnek vissza a hatalommal; de bármikor meglehetnének; a visszaélés lehetőségeivel tehát számolni kell. S a Kabos-hősök ijedt közérzetükben e lehetőségtől való félelmet is hordozzák. Ezért görnyeszti meg vállát a cédulanyaló tintakuli. És emiatt tartja olyan mereven a nyakát a vezérigazgató.

Másrészt a hatalom maga nemcsak a társadalomban viselt rangtól és méltóságtól függ. Lám, a »Hyppolit, a lakáj«-ban — Kabos legelső s egyik legjellemzőbb filmjében — egy lakáj tartja pórázon az alulról felkapaszkodott parvenü-uraságot; a lelki »kathatalmat« itt a függő személy etikettbeli jártassága jelenti. Másutt a legmagasabb méltóság is így gondolkodik: »Előkelőbb ember talán nincs nálam, gazdagabb sem, de ügyesebb azért még lehet!« Tehát neki is tartania kell egy láthatatlan személytől, aki túljárhat az eszén, és fendorlataival pozíció-előnyt szerezhet.

Kabos »kisembereiben« — bármily elesettek, vacogók — van is mindig valami sunyi számítás: ahogy alulról fölfelé néznek, s a szemhéjukat rebegetik. Nemcsak a félelem pislogása ez, hanem az állandó készenlét kifejezése is: a védekezésre csak úgy, mint

a fendorlatra; mintha a kellő pillanatra várának, amikor alázatosan tisztelt ellenfelüket törbe ejthetik.

Aztán a kabosi játéktípusban: hasonló kettősség.

Alakításaiban egy nagyszerű clown — Max Linder, Buster Keaton kései pesti rokona — meg egy keserű csehovi figura küzd az elsőbségért. A pesti kispolgár-clown mondja a szöveget, teszi a magáét, előírás szerint — s mulattató ötleteivel, szövegeivel, tesze-tosza mozgásával mindenáron felül akar kerekedni. De a művész csehovi egyénisége lékentartja őt.

E titkos vetélkedés vitt feszültséget Kabos Gyula játékába, amely mindig könnyed volt, de sohasem tudott egészen felszabadult lenni. Mintha maga is habozna, meddig mehet el a komédiázásban, hogy a jellemzés kárára ne váljék? — s e habozást hiába akarná titkolni: művészetének stílusát is valami görcs, zavar, tévováság jellemezte. Ahogy sötétedett a világ körülötte, úgy nőtt benne a csak egyszer eljátszott Csehov-hős keserűsége is: annál drámaibbá vált az ellentét a művész közérzete és a szájába adott szavak olcsó szellemessége között — s úgy lett tragikomikus figura, mint szerepjátszó, maga is.

A közönség, persze, mindebből keveset vett észre.

A moziban még peregetek a Kabos-filmek, rémült gesztusaira még felcsattant a nevetés — amikor a színés sorsa már végképp különvált szerepeitől.

Kabos Gyula 1939-ben, a »fajvédelmi törvények« miatt Amerikába menekült.

Az amerikai magyarok még felismerték. Itt-ott még feltűnt New York számozott utcáin, a számtalan névtelen között. Még panszkozott, hogy a szállodaportás »Mister Gyulának« szólítja; azt hiszi, hogy ez a vezetőkeve. Még tervezgette, hogy önálló társulatot szervez, Rátkai Mártonnal, Mály Geróval. Olykor még szinpadra is lépett, a gyér tapsok közt meghajolt.

Aztán 1941 októberében örökre eltűnt.

New Yorkban temették.

A Csathó Kálmán művéből készült »Új rokon« című filmben Gózon Gyulával